

З РІДКІСНИХ ВИДАНЬ, ФОНДІВ, КОЛЕКЦІЙ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І НАРОДНА ОСВІТА *

У 40-х роках ХІХ століття постав у Києві гурток ідейної української молоді, що поклала собі велике завдання — праці над визволенням рідного народу з духової та соціально-політичної неволі. Куліш у своїм поетичнім «Історичнім оповіданні» пише, що це «була молодь високої чистоти духовної, а апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіазму». Молодь ця взялася «проповідати серед просвіщених панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової».

На питання, якими засобами бажала ця молодь здійснити свій великий задум, найкращу відповідь дають самі найчільніші члени цього гуртка.

Ідеологію, що лягла в основу всіх планів цієї молоді, з'ясовує у своїй записці Василь Білозерський. Основні думки її такі: «Релігія Христова дала світові новий моральний дух», «людську любов, мир і свободу, рівність для всіх і братерство народів», «але ті, що в їх руках влада і змога творити небесну правду, не сповнили надії підлеглих їм народів. Народи по-давньому в ярмі, щасливі лише ті, «у яких свідомість своєї національності така міцна й тверда, що ніяка зовнішня сила не може поневолити сили духа»; «народ збереже тоді і свою самостійність, і свобідний розвиток: ось ціль, до якої повинен прямувати всякий народ; бо горе тому, що в ярмі».

«Усі слов'янські народи позбавлені політичної і навіть культурної самостійності. В такому жахливому становищі перебуває й Україна — «край, що своїм гірким терпінням за правду заслужила собі вічну пошану...». «Права її забуті, і тепер вона не як сестра єдиновірного народу, а як невільниця, мусить зносити все, що тільки є найбільшим лихом у житті народу... І якщо довго потриває ще теперішній порядок, коли не шанують нічого українського, коли на нас накидають чуже ярмо, коли ми, о боже мій! — як чужі на своїй давній дідизні, в своїй власній отчизні, то Україна муситиме згубити свій народній віковий скарб і перемінитися в нового недоляшка». Таку низьку долю ми заслужимо, «коли віддамося бездіяльності, коли будемо спокійно дивитися, як убивають на наших очах найбільший Божий дар — народне життя з його духом, ідеєю, з його ціллю, до якої воно повинно простувати. Любов до свого національного та толеранція до чужого — «це святий обов'язок як кожної людини, так і народу, що досягнув уже моральну самосвідомість і усвідомив собі своє призначення». «Як вірні сини своєї батьківщини, захоплені бажанням їй усякого добра та при-

* Статтю І. Брика подаємо за виданням: *Шевченко Тарас*. Повна збірка творів (з додатком наукових пояснювальних статей). Т. II. — Варшава-Львів, 1934. Брик Іван (1879—1947) — філолог, громадський і педагогічний діяч, дійсний член НТШ, голова львівської Просвіти (1932—1939), редактор «Письма з Просвіти» (1923—1925); основні праці — про відродження національної культури в Галичині, проблеми шевченкознавства, взаємини української культури з культурами інших слов'янських народів.

знаючи, що воно можливе тільки при сповненні заповіту нашого Божественного Спасителя, ми повинні прямувати до здійснення Божої правди в ній, до запанування в ній свободи, братньої любови й народного добробуту, — незалежного розвитку тої ідеї, що П Творець уклав у природу нашого народу». Білозерський висловлює далі думку, що Україна може здобути й закріпити свою незалежність тільки у вільній спілці з іншими слов'янськими народами, та що для здійснення цієї ідеї доконче треба зорганізуватися в товариство.

Між обов'язками, що їх Білозерський накладає на членів майбутнього товариства, знаходимо: «Треба зближатися до народу, дбати про його освіту й добробут та розбуджувати в ньому надію на можливість переміни існуючого ладу», а при цьому «бути готовим навіть потерпіти за слушну справу».

Докладніше з'ясовує нам ідеологію цієї молоді П листування. З нього виходить, що вона бажала

вповні й без вагань віддати себе суспільній діяльності на користь «сиротиматері нашої» — України. А цю суспільну діяльність вважала вона за таке високе післанництво, до якого треба спеціально підготуватися. Перш усього шляхом уважного, постійного самовиховання. Вона задумувала підняти себе етично, стати вище голосних патріотичних вигуків, дійти до глибокої й міцної любови до рідного народу, рідної України, — любови, вільної від усяких егоїстичних почувань. Та самої цієї любови не досить: П треба зв'язати з знанням душі українського народу, з ясним, глибоким розумінням його дійсних потреб. Працюючи для майбутнього, не можна забувати, що підвалиною його є минуле, є історія народу, без ясного розуміння минулого можливі великі помилки, для народнього поступу шкідливі. Минуле наше — аргумент проти тих, що дуже низько цінять український народ в його сьогочаснім стані занепаду.

Молодь ця відкидала поширений і наскрізь несправедливий поділ народів на вибрані й маловартні, вірила в великі духові сили українського народу. Якщо в історії України небагато можна назвати діячів, що щиро і з глибокою вірою піклувалися про добробут народу, то в цьому український народ не винен. Про велику духову силу його свідчить його історія, його високі духові скарби, збережені в його творчості — поезії.

У першій мірі молодь виповіла нещадну війну кріпацтву й мала намір всіма можливими засобами пропагувати його скасування. Соціальне визволення може вивести український народ на шлях культурного розвитку — шлях, що досі для бездольного кріпака був неприступний. А щоб це визволення влегшити й прискіпити, треба піднести морально українське панство та запрягти українську інтелігенцію до культурно-освітньої праці. Цю працю задумувала молодь повести, закладаючи народні школи, видаючи часопис та книжки для народнього читання, не тільки популярні викладом, а й зразкові літературною українською мовою.

«Ми знали — читаємо в Куліша, — що в Англії не право і не декрет, а культура знищила кріпацтво». А щоб це сталось, треба теж виховати суспільність, треба піднести її морально і приєднати для своїх ідей. За одне

з найважливіших завдань ця молодь українська вважала те, щоб на Україні було «якнайбільше письменного й тьмушого жіноцтва» — «матерей та сестер тих діячів, що мали колись вирости серед стуманілого люду та холодного лінивого панства». «Ми не сумнівались — підкреслює Куліш, — що за цим першим і найважливішим фактом української свободи прийдуть уже інші факти, аж до останніх своїх наслідків, які тільки можливі для України.

Коли ж ця молодь дала своєму гурткові форму зорганізованого товариства — Кирило-Методіївського братства, то внесла у свій статут та в «Головні правила товариства» і високу християнську мораль, і слов'янську ідею, і скасування невільництва та викорінення всякого пониження нижчих класів. Як окрему точку поставила вона справу освіти, загального поширення грамотности та своїх ідей, головню шляхом виховання молоді, розповсюдження відповідної літератури та побільшення числа членів братства. Зокрема Куліш писав про потребу боротьби з неграмотністю. «Для неграмотних неуків треба писати підручники, повчальні, практичні книжки, й по змозі заводити школи» — сільські школи. Братчики навіть збирали фонди для підмоги тим студентам, що зобов'язуються по скінченні університетських студій служити шість літ сільськими вчителями. Ще більше ваги надавали вони самоосвіті та самовихованню, що мали дати Україні високоморальних і національно свідомих народніх робітників та робітниць.

Серед такої молоді з'явився в 1846 році Шевченко.

П

На самому заранні своєї суспільної праці Шевченко був суспільником-практиком. Ще в Петербурзі він своїм особистим впливом освідомлював і заохочував до національної праці тих молодих українців, що з ними сходився в столиці. Брав діяльну участь в організації українських вистав, писав для них п'єси. Де міг і як міг, сіяв зерна національної свідомости. Навіть у листах до брата завжди навчав його писати «по-своєму, а не по-московському». Як поет, він ще першими своїми творами почав пропагувати поворот до української національної традиції, будити любов до забутої, зрадженої синами батьківщини, що «обідрана сиротою понад Дніпром плаче», будити віру в те, що «слава України» «не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти». Гордо виявляв свою національну гідність, заявляючи, що свідомо пише українською мовою й про Україну, бо не шукає в москалів ні «грошей», ні «слави» — цього, щоправда, «теплого кожуха», та «не на нього шитого». Трохи згодом у «Никиті Гайдаї» писав: «ті, що їм чужа любов до рідної країни, — серцем бідні каліки, нікчемні в своїх ділах», учив інших, що «чим нещасливіша, тим миліша нам рідна країна».

Уже ці його ранні поезії збудили приспані патріотичні почуття в українській молоді, що їх читала, і змушувала її шукати шляхів до національного відродження. Не оминув цей вплив і тих молодиків, що потім зорганізувалися в Кирило-Методіївське Братство. Коли ж Шевченко сам з'явився серед київської молоді в 1846 році і привіз із собою твори 1843—45 років, то вони стали правдивою духовною поживою нового покоління — його євангелією. Висловлене в них національне почуття дійшло в поета до найвищого напруження. З гнівом надхненного пророка викрикуючи історичні помилки минулого (Богданову сполуку з Москвою), плакав над тим, що сини України «на чужині, на чужій роботі», картав «перевертнів», «недолюдків», що помагають «москалеві... матір катувати». Змальовуючи політичну та національну неволю України, виводив тих «земляків», «мерзенних каламарів», що викликали в нього розпачливий оклик: «Україно, Україно! Оце твої діти, твої квіти молоді, чорнилом політи, московською блекотою, в німецьких теплицях замучені. Плач, Україно, бездітна вдовице». В той час, коли це писав, не бачив ще тих, що вміли б «привітати угадати великеє слово», бо «всі оглухли, похилились, в кайданах — байду-

же», але вірив у те, що прийде нове покоління, виростуть «малі діти, що «на ворога стануть»; з тим новим поколінням, очевидно, зв'язував і свою могутню віру в те, що «встане Україна» і «світ правди засвітить». Бачучи, як «заснула Вкраїна, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла; в калюжі, в болоті серце прогнола і в дупло холодне гадюк напустила», знав, що не сльоз, а гострих, як «ножі обоюдні», слів треба, щоб її збудити до нового життя. Благав живих ще душею земляків-інтелігентів «обняти найменшого брата» — стати до освітньої праці серед народу, працювати над його розкріпаченням, грозив кривавим судом історії тим, що «людей запрягають в тяжкі ярма».

У денаціоналізації вищої суспільної верстви бачив одну з причин національного лиха: «всі мови слов'янського люду, всі знаєте, а своєї дасть-Біг» — казав зрадникам і, оспівуючи укохану Україну, закидав їм: «А ви претесь на чужину шукати доброго добра», бо бачив, що з тої чужої науки вони приносили на Україну тільки «великих слів велику силу, та й більш нічого». Справу національної освіти уважав за певний шлях до національного відродження: «Учіться, брати мої! Думайте, читайте і чужому навчайтесь, — свого не цурайтесь: бо хто матір забуває, того бог карає». «Коли б учились так, як треба, то й мудрість би була своя». Кличучи інтелігенцію до самоосвіти, вірив у виховну силу рідної історії: «Подивіться лишень добре, прочитайте знову ту славу, та читайте од слова до слова та й спитайте тоді себе: що ми? чії діти? яких батьків? ким, за що закуті?».

Коли кирило-методіївські братчики, ще не знавши особисто Шевченка і не читавши цитованих вище, тоді нелегальних його творів, вже перед тим високо його цінили, і не один із них його творам завдячував свою національну свідомість, то, пізнавши його особисто та його твори 1843—45 рр., знайшли в великому поеті, як казав Куліш, Богом зіслане «оправдання» своїх задумів, «запоруку своєї будучини». Ця Кулішева оцінка справджується й підтверджується надзвичайною однозгідністю в ідеології Шевченка і братчиків, — ідеології, до якої геніяльний самоук дійшов зовсім незалежно від них. Можна навіть з певністю твердити, що київські братчики завдячували Шевченкові те, що вона в них окріпла, бо власне його проповідь з нечуваною силою закликала їх стати «за євангеліє правди, за темні люди».

Для ідейної української молоді, що одним із перших своїх завдань поставила культурно-освітню працю серед темного народу, Шевченко, що сам з того народу вийшов, був ще й живим прикладом «чудодійної сили освіти», яку здобув самотужки.

III

Коли в своїх поетичних творах, писаних перед засланням, Шевченко встиг щодо освітньої справи виступити, як пропагатор національної освіти та з палкими закликами до інтелігенції, щоб вона стала на шлях національного самовиховання, то в середовищі знаної нам київської молоді він мав змогу ближче підійти до освітнього питання, познайомитися теж і з чужими поглядами й думками та й сам не одне передумати. Питання це так живо й так всебічно зацікавило Шевченка, що він часто міркував про нього, будучи в неволі, і залишив свої думки про освітню справу в «Журналі», листах, а найбільше в повістях.

Шевченко вважав освіту за головний чинник поступу й культури. «Брак освіти — це початок великого лиха» ("Художник"), «Де люди цураються освіти — там темнота, всякі недостачі, злидні, а вже про звичаї — краще мовчати» ("Нещасний"). Наче навмисне підкреслюючи, що такий погляд на освіту — для українського народу традиційний, Шевченко вкладає його в уста двох старосвітських типів — хуторянина-селянина та священика, людей, що зберігають українську національну традицію: «Наука — світ, а невчення тьма» — каже старий Яким у повісті «Наймичка», «Корінь ученія горек, плоди же єго сладкі суть» — говорить пан-отець Нил у цій самій повісті. Селяни в його творах розуміють значення освіти: буртянці захоплюються малим Марком, що «читає — немов пташка щибече». Герой

«Варнака», кріпак Кирило, ще дитиною швидко навчається французької та італійської мови і незабаром випереджає в науці свого панича — гр. Болеслава. Отже освіта — річ цілком природна для кріпаків. Ні вік, ні стать не можуть бути перешкодою для науки. Ось старий ветеран Туман у повісті «Капітанша» ретельно вчиться письма. Ось інвалід Трохим у «Прогулянці» «купує товсту книжку з кунштами» та вчиться грамоти, а сестра його Олена вважає за щастя, коли її брат навчиться грамоти. Селянин, що навчиться грамоти, зуміє й полюбити книжку: грамотний Трохим «як хижий беркут сидить над кошиком з книгами, заглибившись у малюнки, а Яким і Марко купують собі «Житіє Єфрема Сирина» та «Житія святих отець», щоб було що цілий рік читати, і, слухаючи, як Марко читає, Яким «обновляється духом» (пов. «Наймичка»).

Але світлі приклади, що їх спостерігав у житті та описував у своїх творах Шевченко, були винятками. Поневолений політично, а в переважній більшості і соціально, бо покріпачений, український народ змушений був жити в темноті та в злиднях: «О, мої любі, непорочні земляки мої! Якби ви й матеріальним добром були такі багаті, як моральним сердечним привабом, ви були б найщасливіший народ у світі. Та ба! Земля ваша, мов рай, мов сад, насажений рукою Бога-Чоловіколюбця, а ви — тільки дармові робітники у цьому плодоносному, пишному саді. Ви Лазарі багаті, що годуються округинами, які падають з пишної трапези ваших ненажерливих, ненаситних братів». Переважна більшість тих Лазарів убогих в умовах тодішнього деспотично-кріпацького політичного ладу була позбавлена всякої освіти. При мало не поголовній неграмотності окремі люди типу «Основ'яненкового Шельменка, волосного писаря» вміли з своєї грамотності зробити джерело експлуатації своїх неписьменних братів-гречкосіїв. Недурно ж у народі з глибокою культурною традицією повстала приповідка: «Не буде добра й правди на землі, поки письменним очі не повилазять». Шевченко називав цю приповідку «варварською», але й розумів, що вона вийшла «з неморального відношення до народу письменних, особливо писарів, цього «наймерзеннішого типу». Тому він і казав, що «освіта в народі — величезне добро, але там, де на сто людей — один письменний, вона — величезне лихо» («Капітанша»).

Роздумуючи над освітньою справою, Шевченко виробив собі певні погляди на її організацію і то, здається, на підставі власних міркувань та спостережень.

Що читав Шевченко з теоретичної літератури про освіту, докладно не знаємо. У повісті «Капітанша» згадує він про «великого поборника народньої освіти Ланкастера», англійського педагога, що провадив безплатне навчання бідних дітей і мав свою оригінальну програму. У 1811 р. було в Англії вже 95 шкіл його системи з 30 тисячами учнів. Першу таку школу заснували в Гомелі 1819 р. Це був рід інтернату, в якому було 50, а пізніше 200 хлопців. Учили релігії, основ граматики й арифметики, ремесла, а вліті рільництва та городництва. Пізніше таких шкіл у різних місцевостях Росії повстало більше. Та згодом вони позакривалися, а в 1862 р. їх зліквідували зовсім.

У першій половині XIX століття шкільництво в Росії стояло дуже низько, а на Україні зовсім підупало. Адміністрація пильно слідкувала за тим, щоб у всіх школах молодь виховували тільки в чисто російському дусі — в ім'я цареславія. Приватного шкільництва майже не було, неграмотність зростала. Очевидно, що ще гірше стояла справа позашкільної освіти. Лекції для народу залежали виключно від дозволу свавільної й народній освіті неприхильної адміністрації, — законів, що нормували б цю справу, не було ніяких. Нечисленні спроби в 30-х — 50-х роках закладати бібліотеки не повелися з причин кріпацтва та поголовної неграмотності. Отож нічого дивного, що серед таких для якої-небудь освітньої праці несприятливих відносин тямущі люди мусіли не раз згадувати ім'я Ланкастера та його ідеальної школи. Не можемо ствердити, що саме читав Шевченко про нього, але в кожному разі цинив його дуже високо.

У повісті «Варнак» згадує ще поет з пошаною іншого педагога — поляка Тадея Чацького, що в 1803 р. був візитатором шкіл у губерніях київській, подільській та волинській і організував відкрити 1805 р. в

Крем'янці зразкову гімназію. З Шевченкової згадки про крем'янецький лицей і про Чацького: «Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив мир і просвіту. Ти любив людину так, як заповів нам любити Христос» видно, як високо він цинив гуманні засади в вихованні, від яких така далека була сучасна поетові російська школа.

Термін освіта вживає Шевченко в двоякому значенні: 1) для означення освіти шкільної та 2) для означення процесу культурно-освітнього поступу нації взагалі.

Шевченко значно раніше від фахових теоретиків-педагогів ХІХ та ХХ віків прийшов до переконання, що освіта повинна бути всебічна, що вона повинна розвивати гармонійно всі здібності людини.

Обсервуючи життя вищих та середніх класів суспільства, поет бачив, що поступ світової культури зовсім їх не ублагороднює, що моральний рівень їх залишається такий самий, який був іще за середньовіччя. В повісті «Музика» він каже: «Просвіта йде собі вперед широкими кроками, а як ми одначе недалеко відійшли від благородних лицарів-розбишак того сльозами политого віку! (себто ХІІ ст.)». Сучасна поетові школа не виконувала свого виховного завдання «збагачувати людське серце», навпаки — вона його «обкрадала» — і завдання це залишалось лише теорією (пов. «Прогулянка»). А Шевченко був глибоко переконаний, що навіть фахова освіта повинна йти в парі з усім «розвитком внутрішнього, високоморального життя» ("Художник").

Цілком слушно ставлячи школі завдання морального виховання, Шевченко добре собі здавав справу також і з того, що вона повинна бути школою життя — виховувати волю, міцні характери. Коли давня українська школа й не виконувала цього, то на старій Україні люди принаймні могли надолужувати той брак тим, що посиляли молодь на Запоріжжя, де «хоч звичаю козацького наберешся та побачиш світа, — не такого, як у бурсі, а живі мислите з товариством прочитаєш, та по-молодечій будеш Богу молитись, а не по-чернечій харамаркать», як каже в поемі «Наймичка» старий козак синові Степанові, виряджаючи його на Запорожжя. Ідеал суспільного діяча — людини загартованої волі — змальовує поет у поемі «Сон»: він навіть «в муці, в каторзі... не просить, не плаче, не стогне, бо «раз добром налите серце ввік не прохолоне».

Великої ваги надавав теж Шевченко й вихованню естетичного чуття в людині. Побувавши на акті в нижнегородському дівочому інституті, він записує в своєму журналі ті немилі вражіння, що їх викликали ці відвідини: «В залах інституту, окрім лавок та грізного, ярмаркового портрету самодержця — ні одної картини, ні одної гравюри: чисто, гладко, як в якому-небудь манежі. А де ж естетичне виховання жінки! А воно для неї так потрібне, як повітря, що освіжує віддих. Душогубці!» (6.XII.1858 р.). Цей педагогічний погляд поета був послідовним висновком із його загальнофілософського погляду на велике моральне значення для людської душі «краси, в чому б вона не виявлялась» — чи то в природі, чи то в творах мистецтва. Все життя його цікавила проблема популяризації найкращих творів мистецтва серед народної маси. Ще студентом він навчився літографувати й робив спроби з іншими способами репродукції образів (гальванопластиком), знав і ритування, і удосконалені способи відливання скульптур, а коли наблизилася хвилина повороту з заслання, постановив присвятити всі свої сили розмножуванню й розповсюдженню мистецьких творів способом аква-форти. Як мистець-пластик був переконаний, що «правдивий мистецький твір... западає в душу сильніше, ніж сама природа» (лист до Залеського з 25.IX.1855 р.). Гр. Ф. Толстому він писав, довідавшись уже про своє визволення: «Поширювати через гравюру славу славних мистців, поширювати серед невтаємничених у таїнства мистецтва людей любов до прекрасного й доброго — ось найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству» (лист. з 23.VII.1857 р.). У зв'язку з цим поглядом на виховну силу мистецьких творів стоїть теж задуманий ним конкретний і вже суто-педагогічний план видання цілої морально-дидактичної сатири-поєми в малюнках під назвою «Блудний син», зв'язаної з широкими планами перевиховання суспільства, про які буде мова нижче².

Не менше глибоко розумів Шевченко й те, що виховання повинно бути оперте на релігійних засадах. Бувши сам палким пролагатором ідеї Христової любові, як засади організації суспільства — ідеї, якою просякнуті всі його твори, він казав: «Свята, велика річ — релігія для людини» (пов. «Варнак»). Характеризуючи в повісті «Близнята» старого Сокиру, поет підкреслює, як «найгарнішу» прикмету його вдачі те, що «був він дуже релігійний», «більш за все любив читати Новий Завіт» та «глибоко розумів і відчував святі євангельські істини».

Бувши поетом, що, як жоден інший, опоетизував жінку-матір, він був і гарячим поборником жіночої освіти. Він часто в своїх творах ілюструє потребу жіночої освіти негативними та позитивними прикладами. Із російських шкіл жінки виходили і неосвічені, і невиховані. «Неосвічена, хоч і грамотна жінка, книжку просто ненавидить і якби була вона якоюсь маркграфинею за часів Гутенберга, то не завагалась би спалити на вогнищі славного друкаря. Це певне. Зате вона озолотила б того, що... вигдавав карти; вона поставила б йому пам'ятник і молилася б, як просвітителеві людського роду» ("Прогулянка"). Неосвічені жінки — це «бідні бездушні матері», що «свій обов'язок, свою святу повинність передають наймищці-гувернантці, або, ще гірше, — темній сільській бабі» ("Прогулянка"). В оповіданні «Варнак» Шевченко змальовує тип такої матері-графині, син якої «...зростав швидко, а вчився дуже поволі й тупо. Не можна сказати, щоб зовсім не було в його здібностей: ні, дещо він мав, та все те було приспане через недбайливість необачної матері». Отож нічого дивного, що поет стрічаючи таких матерів, висловив такий погляд: «я мало вірю в добре виховання дітей матерями, та ще коли в матері одна-єдина дитина» ("Близнята"). Таким жінкам Шевченко протиставляє «прекрасну, добру істоту», Магдалену, що людяно відноситься до кріпака, «ласкавістю заохочує його до науки» і «як добра мати піклується про моральне виховання» молодого графа ("Варнак").

На думку Шевченка, в жінці повинно бути високо розвинене почуття краси й добра, отже їй найбільше потрібне естетичне виховання (6.11.1858 р. — «Журнал»). Російська школа і хоробливі, ненормальні суспільні відносини витворювали шкідливий тип жінок бездушних кокеток. Єдину пораду проти цього Шевченко бачив у жіночій освіті ("Художник").

Маючи такі широкі погляди на освітньо-виховний процес, Шевченко, як видно з деяких поданих ним прикладів, надавав у шкільній освіті більше значення виховному процесові, а менше — тій сумі формального знання, що його могла дати школа: «Чого не навчився в школі, нехай довчиться вдома» (пов. «Наймичка»). Завдання школи — прищепити дитині любов до науки, зацікавлення до книжки, чого тодішня офіційна російська школа рідко коли досягала. Ось у повісті «Прогулянка» бачимо тип пана, що саме цей факт ілюструє: він «почав свою освіту в якомусь корпусі кадетів, а скінчив у якихось там казармах та в таборі. Коли ж і де мав би він змогу звикнути до книжки?». А самому поетові «грамотна людина, що живе без книжки», здавалася «чудна й ненатуральна». «...Треба вам сказати, що книжки мені потрібні, як хліб насущний», казав він про себе, і це була правда, про яку можна сказати, що Шевченко тільки й мріяв, щоб кожний мав право її повторити.

У сучасній собі школі не знаходив Шевченко ні добрих виховних, ні дидактичних метод. У школах панував формалізм, і способи заохочування до науки заступали карами до різок включно, а Шевченко знав, що заохочувати до науки треба ласкавістю, та що педагог повинен по-батьківському «піклуватися про моральне виховання» дитини (як то робила Магдалена з повісти «Варнак»). Власним досвідом — у процесі власної самоосвіти дійшов до висновку, що метода навчання повинна бути наочна: у «Прогулянці» він описує зацікавлення, що його викликала в дитині добра ілюстрована книжка.

Волів уже приватну школу, як офіційну: з симпатією оповідає в «Близнятах» про людей доброї волі — про старосвітських українських педагогів, як от про Степана Мартиновича, що сам заводить школу, збирає діти і вчить їх грамоти, та про «соборного дика Перепелицю», що своєю елемен-

тарною наукою зумів прищепити Федорові Сокирі любов до знання: така школа принаймні не винародовлювала й не ламала характерів.

До офіційної російської школи, поминаючи вже інші застереження, Шевченко з національного українського погляду відносився цілком негативно, бо в ній бачив «причину несвідомости» — несвідомости національної: «У школі нас усього, всього, що тільки є, навчають, крім своєї любої рідної мови. О, школо, школо! як би тебе швидше перешколити!» — каже він у повісті «Прогулянка». Школа на Україні в руках московської влади була знаряддям винародовлення і передусім — винародовлення інтелігенції. Він з болем серця дивився на те, як з тої школи виходили ті «мерзенні каламарі», «блюдолизи», та «просвіщенні» землячки-перевертні — «п'явки» народні, що їх батько «може останню корову жидам продав, поки навчив московської мови» (поема «Сон»).

Шевченко обурювався, коли бачив в українських панів «упередження проти своєї рідної мови» ("Музика"), коли зустрічав таких, що не хочуть «вуст своїх паскудити мужичими словами («Близнята»), коли бачив, як пані-українки бояться віддавати дочок до полтавського інституту, бо вони там «поробляться хахлячками» ("Музика").

Таким «просвіщеним» перевертням поет протиставляє часто типи глибоко прив'язаних до всього рідного українських селян та інтелігентів³ і з особливою сердечною ніжністю змальовує постать свого колеги-салдата Андрія Обеременка, який «за двадцять літ поганого, гидкого салдатського життя не опоганив і не понизив своєї національної та людської гідности. Він з кожного погляду зостався вірний своїй прекрасній національності».

Шевченко не уявляв собі виховного процесу, не опертого на національній традиції: «Та й справді, коли добре поміркувати, — писав він у «Близнятах», — якщо ми задля якогось марного срібника почнемо глумитися над святими звичаями старовини, то що з нас буде? Вийде який-небудь француз або, крий Боже, куций німець, а вже за тип або за національну фізіюномію — і помину не буде! А на мою думку, нація без власної вдачі, що тільки їй самій належить та її характеризує, схожа на кисіль, та ще й найнесмачніший кисіль ("Близнята").

Хоча Шевченко й добре знав, що для національного визволення українського народу треба скинути московське ярмо і виразно це висловлював, хоча й здавав собі справу, що московська неволя з її деспотично-кріпацьким ладом саме й унеможлиблює нормальне поширювання освіти, але розумів й те, що тільки поширення освіти може привести народ до національної свідомости, без якої неможлива й політична самостійність: в повісті «Близнята» він виразно це висловив, кажучи, що тільки освіта «допомагає зберігати національне обличчя», прищеплюючи людям «пошану до всього того, що самій тільки нації належить та її характеризує». На власному прикладі переконався, що освіта приводить до національної свідомости. Освіченою людиною став через самовиховання, самоосвіту. Тому, не маючи ілюзій щодо офіційної школи, з ентузіазмом віддався справі позашкільної освіти, ідеї ширення серед народу самоосвіти. Рештки своєї життєвої енергії віддав цій справі, складаючи свій «букварь», опрацьовуючи план видання популярних народніх підручників та живо цікавлячись і матеріально підтримуючи недільні школи для неграмотних⁴. Роблячи це, твердо вірив, що це — єдина певна дорога до національного визволення: «Якби Бог поміг оце мале діло зробити, то велике б само зробилося» — писав М. Чалому. Коли для освідомлення народної маси потрібна була елементарна література, то для інтелігенції близькі Шевченкові люди на чолі з ним організовували український журнал — «Основу», яку він називав «своїм журналом». (Перед поворотом із заслання намовляв Куліша видавати журнал). Сам задумувався над планами перевиховання середнього стану — міщанства й купецтва. Один із засобів того перевиховання бачив у «розумній і благородній сатири». Спостережливим оком він бачив особливу інертність «середнього громадянства», що «як лінивий школяр, на складах спинилося і без понуки вчителя не хоче й не може перейти через оте безглузде «іму-мну». Пишучи про конечність «перешколити» школу, розумів,

що для цього треба спочатку «перешколити» «батьків та матерей»: «Проект мій перевиховати добре виховання батьків — справді проект прекрасний».

Можна сказати, що вся його поетична діяльність була одним великим закликком до перевиховання українського суспільства, а маніфестом у цій справі — його невмируще «Послання».

Шевченкові думки про освіту в не одному сходяться з думками братчиків, особливо, Куліша. Однак ніхто з них так сильно не підкреслив потреби перевиховання суспільності, ніхто так ясно не протиставив самоосвіту офіційній шкільній освіті, як це зробив Шевченко. Він виразно підкреслював, що освіта, навіть фахова, повинна йти в парі з моральним піднесенням людини і виробленням твердих національних характерів. І цим саме сягнув думкою поза цілі десятиліття та зійшовся з поглядами найкращих світових просвітних діячів ХХ-го століття.

Іван БРИК

Львів

¹ Пор. Шевченкове: «на нашій, не своїй землі».

² Про цей план дивись докладно в «Журналі» Ш-ка та в його листах до Бр. Зеленського.

³ Див. у статті П. Зайцева «Прозова творчість Ш-ка» на стор. 301—302 VII тому нашого видання.

⁴ Про цю його діяльність див. докладно в статті С. Сірополка про Шевченків «Букварь».

ЛІТЕРАТУРА: Твори Т. Шевченка, т. IV, вид. УАН. — К., 1927. — Томи VII і XI наш. вид., Варшава, 1934—35; Твори Шевченка Укр. Накл., т. IV, V. — *Т. Шевченко*. Кобзар, ред. В. Доманицького, II вид. СПб, 1908. — *М. Возняк*. Кирило-Мефодіївське братство, У. Ф., Львів, 1921. — Твори П. Куліша, VI, «Просвіта», Львів. — *Василь Блосерський*: Записка І. О. Грушевський: З настроїв та думок К. М. Братства «Україна». Київ, 1914, I. — В. Щурат. Літературні начерки, Львів, 1913.

СТРАДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ЛИЦАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ

Професор В. Щепотьєв — полтавець. Вчився в тутешній семінарії і закінчив Петербурзьку Духовну Академію з золотою медаллю. Педагогічну свою працю розпочав у Полтаві ж, в семінарії, де викладав західноєвропейську літературу, куди було вмонтовано і літературу московську. Читати лекції з літератури української не було чого й думати, оскільки ця дисципліна була під суворим ветом Валуєвського декрету.

Сам ректор семінарії пильно стежив, щоби його «пітомци» семинаристи не захоплювались творами «мазепинських» письменників або, боронь Боже, не говорили між собою «селянською мовою». Той же ректор доручав своїм помічникам стежити за такими підозрілими лекторами, як Щепотьєв, Ризенко, Сенявський або Пильчиков.

Щепотьєв студіював українську народну пісню виключно вдома, приватно і тільки з року 1905 мав змогу виступати перед українською громадою прилюдно. Згодом став одним з ініціаторів жвавих і цікавих нарад членів Полтавської Архівної Комісії. Комісія видала місячник — журнал тої ж назви, в якому брали участь передовсім такі фахівці як Щепотьєв, історик Павловський, археолог Рудинський, лікар Мальцев, статистик Ротмістров, історіограф, знавець старої Полтави Падалка, агроном Королів. Через якийсь рік — два Щепотьєв зав'язав контакт з харківським професором Багалієм, пізніше з професором Сумцовим і молодого ще тоді аспіранткою, здібним і вдумливим єрудитом Н. Дворянською (пізніше — Мірза — Авак'янц). Група ця редагувала журнал «Минувщина», де містились цікаві шкідливі статті та новини з різних галузей науки не лише в Україні, а й з усього світу.